

A RIZIKÓTÁRSADALOM MÁSFÉL ÉVTIZEDE

Másfél évtizede, 1986-ban jelent meg a Suhrkamp kiadónál Ulrich Beck *Risikogesellschaft* című könyve (Beck 1986), amely összefoglalta az 1944-ben született német szociológusnak a modern társadalmak újfajta szerkezetéről alkotott nézeteit. A szerző ezt az újfajta társadalmat rizikótársadalomnak (kockázati társadalom) nevezte, s könyvében áttekintette eme új társadalom néhány jellemzőjét a politikától a családon át a tudományig. Beck másfél évtized óta a szociológia egyik megkerülhetetlen alakja, írásom a miétre próbál rákérdezni és rávilágítani.

Kezdetként a becki életmű három, a szociológia fogalomtárába azóta bekerült központi fogalmát (rizikótársadalom, az individualizáció és a reflexív modernizáció) fogom körbejárni.

Individualizáció

Beck egyik alapgondolata szerint az NSZK túljutott az osztálytársadalmon, az osztályok és a (foglalkozás)rendi megközelítések csupán alternatíva híján határozzák meg társadalomképünket.

A társadalmi egyenlőtlenségek nem szűntek meg, sőt valószínűleg nem is igazán csökkentek, de az általános jólét növekedésével minden társadalmi csoport helyzete javult („felvonóeffektus”), így a vertikális egyenlőtlenségek veszttettek jelentőségükből, az osztály és rendi jellegű identitások elvesztették jelentőségüket. Bekövetkezett az élethelyzetek és életpályák szóródása és individualizálódása, amely aláássa a társadalmi osztályok és rétegek hierarchiájának modelljét, valóságtartalmukat pedig mindinkább kérdésessé teszi. A szociológusok kedvenc témája, a vertikális társadalmi egyenlőtlenségek kutatása egyre érdektelenebbé válik. A társadalom legjelentősebb változási folyamatává az élethelyzetek és életutak individualizációja vált.

A felvonóeffektus, melynek legfontosabb két jellemzője a jövedelmi és oktatási szinteltolódás (vagyis hogy a különbségek megmaradnak, csak mivel az átlagos szint nő, veszítenek jelentőségükből), több oldalról támogatja az individualizálódást: a mobilitás révén, a szociális állam kiépülésével, a csoporton belüli belső differenciálódás növelésével, a versenyviszonyok kiéleződésével, a nagyvárosi életformák kialakulásával, a munkaerőpiac törvényeinek egyre nagyobb rétegekre való kiterjedésével, a főállású munkaidő csökkenésével. Az emberek kikerülnek hagyományos kötődési rendszerükből. Ez az individualizációs elmozdulás lényegében más, mint a polgári individualizmus kialakulása.

Beck szerint az individualizáció a modernizáció – illetve az eliasi értelemben vett civilizációs folyamat – meghatározott szubjektív eletrajzi aspektusa, amely nem kötődik szigorúan egy történeti korszakhoz. Egyfelől az individualizációhoz tartozik a történelmileg adott társadalmi formák és kötelek leoldódása, ezek alóli felszabadulás; másfelől a hagyományos bizonyosságok (hit, normák stb.) elvesztése; s ugyanakkor paradox módon ide tartozik a társadalmi beágyazódás egyfajta, az eddigiektől lényegében eltérő, teljesen új formájának a kialakulása is. Az individualizálódás egyfelől megjelenik a tudat és az identitás szubjektív szintjén, másrészt – s ez legalább oly fontos – megjelenik az élethelyzet szigorúan vett objektív jellemzőinek – a munka

világának megváltozásától az étkezési szokásokon át a lakberendezésig és az új családformákig – megváltozásaként is, tehát éppolyan duális jellegű fogalom, mint a kései modernitás társadalomtudományának más kulcsfogalmai, például a miliő és az életstílus.

Az individualizáció jelenségeivel már együtt élünk – írja Beck –, ilyen jelenségek például: az életstílusok pluralizálódása, a házasság és a család új formái, gyorsan váltakozó alternatív kultúrák, újfajta közösségek, társadalmi mozgalmak létrejötte stb. Összességében az élethelyzetek állandósuló egyenlőtlenségi viszonyok mellett homogenizálódnak, a foglalkoztatottak egységes társadalma jöhet létre, a mindenki-re egységesen vonatkozó kockázataival (például környezeti problémák, munkanélküliség), az életmódok folyamatos individualizálódása és pluralizálódása mellett. Az egyén és a társadalom között újfajta közvetlen kapcsolat jön létre, az eddigi áttételek (csoportok, intézmények stb.) elveszítik jelentőségüket.

Az a tény is, hogy a konkurencia jelensége az élet területén egyre általánosabbá vált, hozzájárult az összetartozás érzését nyújtó nagy csoportok feloldódásához. Az egyének elszigetelődése, amely az egyén és a társadalom közötti rendi jellegű társadalmi csoportok kihalásának következménye, paradox módon kollektív folyamat. A problémák, kérdések és kockázatok emberek tömegére közvetlenül vonatkozó jelenségek, amelyekkel azonban az egyes személy egyedül, elszigetelten szembesül. A munkanélküli csupán az újságból értesül, hogy rajta kívül még több millió munkanélküli él az országban.

Mi akadályozza az individualizálódást? Például az új társadalmi mozgalmak, az intézményes úton helyreállított „közös vonások”, a tömegkultúra, a professzionizálódás, a hagyományos tulajdonviszonyok (azaz nem mobil tőketulajdon, hanem például a földtulajdon).

Visszatérve az eredeti gondolatsorhoz, Beck ezt a társadalmi átalakulást, amelyet individualizálódásnak nevez, nem csak pozitív folyamatként fogja fel. Már a *Risikogesellschaft* is olvasható negatív utópiaként is. Az, hogy „az emberek a történelmi hagyomány megtörésével kikerültek hagyományos kötődéseikből, gondoskodási viszonyaikból, s kizárólag magukra, valamint saját egyéni (munkaerőpiaci) sorukra kell hagyatkozniuk”, mint ténymegállapítás sokféleképpen értékelhető. Itt egyszerre eróziós és evolúciós folyamatról van szó, melynek kifejelete bizonytalan. Mit hozhat a jövő? – kérdi Beck. Az osztály nélküli társadalomban az egyének kollektív elszigetelődését? A társadalmi strukturáló tényezők áthelyeződését a privát szférába, azaz foglalkozásrendek helyett életformák lesznek a társadalom új nagycsoportjai? Esetleg új fejezet kezdődik az osztályok történetében, s visszatér a múlt?

Kockázat

A rizikótársadalom kifejezésben a rizikó elsősorban a fejlett ipari társadalmak által jelentett azon kockázatokra vonatkozik, amelyek már magát az életet veszélyeztetik globális mértékben. Ezen kockázatok (például radioaktív sugárzás, kémiai szennyezés, ökológiai, genetikai veszélyek) egyre nagyobb mértékben befolyásolják már nemcsak a társadalmi fejlődést, hanem magára a társadalom alapvető viszonyaira is visszahatnak. (Már egyszerűen létük akár immanens tudatával is.) Az önkényes és öncélúvá váló technikai-gazdasági fejlődés szándékolatlan „mellékhatásaként” fellépő veszélyeiről van itt szó (például környezeti károk, a nyersanyagforrások kimerítése), illetve

arról, hogy a fejlődés potenciális önvészélyeztetést jelent (például atomtechnika, génsebészet). Ezek az emberi észlelőképeség által közvetlenül már nem felfogható, a túlélést veszélyeztető kockázatok időben, térben és társadalmilag már nem határolhatók le; nem vonatkoznak rájuk az okság, felelősség és vétkesség jelenleg uralkodó szabályai. Ezek a kockázatok már nem kompenzálhatók, és nem biztosítható ellenük védetség. Ezen felmerülő új kockázatok már csak éppen mindenkire vonatkozó voltak miatt is a háttérbe szorítják az eddigi társadalmakra olyan jellemző, a javak eloszlásainak egyenlőtlensége miatt fennálló konfliktusokat.

A rizikótársadalom kialakulása együtt halad és összekapcsolódik az individualizációs folyamattal. Az örökölt szokások, erkölcsök, közösségi formák, ellenőrzési módok és biztonságok csökkenésével a személyiség egyre jobban rákényszerül arra, hogy saját életét (esélyeivel és kockázataival együtt) önmaga formázza meg. Ennyiben az individualizáció egyik aspektusának fogható fel a kockázatoknak is hasonló átalakulása, melyben a hatások közvetlenül egyes egyének tömegeire hatnak, mindenféle közvetítő társadalmi struktúrák nélkül.

Azonban mivel egyre több információt kapunk a globális kockázatokról, a rizikótársadalom visszahat saját tudatunkra, saját önképünkre is. A globális kockázatok legyőzése csak akkor lehetséges, ha a modernizáció folyamata reflexívvé válik, és a felmerülő problémákra érzékeny módon igen sürgősen felülvizsgálja nézeteit, értékeit, normáit és így viselkedési formáit is. A reflexív modernizáció fogalma alapszinten erre utal.

Reflexív modernizáció

Maga a reflexív modernizáció fogalma legalább kétféleképpen értelmezhető, mint arra például Junge (1996) is utalt. Egyfelől jelentheti egyszerűen a rizikótársadalom létrejöttének folyamatát előre nem látható mellékkövetkezményeivel együtt, melyek visszahatnak a folyamatra magára. Másfelől azonban – s ez az igazán érdekes – jelenti a „társadalmi önkritika” médiumán keresztüli lépésenkénti tudatosulását ennek a fejlődési dinamikának, amely tudatosulás a fejlődési alternatívák felmutatásán keresztül felfedi társadalmi viszonyainknak a cselekvő személyiségeken keresztüli formálhatóságát. Beck nézőpontja a társadalomelmélete tehát eredendően a személyiség nézőpontjából indul ki.

Fontos arra felhívni a figyelmet, hogy Becknél a *reflexszerű* (amelyet időnként reflexivitásnak mond) és a *reflexió* két különálló és egymással össze nem keverhető fogalom. Míg az előbbi az, ami elkerülhetetlenül bekövetkezik (például a modern ipari társadalomnak Beck szerint elkerülhetetlen következményei a mindenkire vonatkozó kockázatok), addig az utóbbi ennek a folyamatnak a tudatosulását – például visszahatását a gondolkodásunkra – jelentheti.

Napjainkból visszatekintve megállapítható, hogy az 1986-os kötetben több előrejelzés tévesnek bizonyult. (Például: Az alkalmazottak között a nem bérből élők csoportja egyre kisebb lesz. A szakszervezetek és foglalkozási szövetségek konkurenciája az egészségügyi és pszichoterápiás gondozásban. Stb.) Maga az is, hogy a szerző ekkor még az individualizációs folyamat „motorjának” a munkaerőpiacon lezajló individualizációt tekinti, s kevesebb hangsúlyt helyez a családformák, az értékek és a szabadidő kérdéseire, vitathatónak tűnik. Ugyanakkor az individualizáció jelensége,

a horizontális társadalmi különbségek felértékelésének elméleti megalapozása nagy jelentőségűnek és megtermékenyítőnek bizonyult.

A fogalmak laza kezelése

Ulrich Beckre jellemző a fogalmak meglehetősen „laza” kezelése, amely egyfelől megkönnyíti az egységesnek látszó szerkezet felvázolását, másfelől persze gyanakvást is kivált a pedáns fogalomhasználatra oly büszke német szakmai olvasókban.

Ennek igazolására talán elégséges a – fentebb már vázolt – individualizáció fogalmának megvizsgálása. Maga a fogalom középpontba állítása telitalálatnak tűnik, mivel a szociológia egyik klasszikus témájához kapcsolódik. A szociológus olvasóban rögtön feldereng Marx, aki a kapitalizmus kialakulását a munkásság prekapitalista életösszefüggésekből való erőszakkal történő kioldódásaként fogta fel, Tönnies, aki szerint a modernitás a szolidáris jellegű „közösségekből” való kikerülésként fogható fel, a Max Weber-i „világ varázstalanodása”, a durkheimi organikus szolidaritás, melyet a növekvő individuális autonómia fémjelez. Csakhogy ezekben a klasszikus elméletekben jóval több a különböző, mint a közös, s Beck a fogalmának letisztázása (és az ezzel együtt járó leszűkítése) helyett megelégszik azzal, hogy maga is hangsúlyozza fogalmának összetettségét, önellentmondásait és bizonytalanságait, melyek a recenzens szerint már oly nagy mértékűek, hogy szét is feszítik egy fogalom kereteit.

Becknél az individualizáció egyfelől egyszerűen az életutak és élethelyzetek döntési lehetőségeinek megszaporodása a modern jóléti államban, másfelől viszont az individualizáció a hagyományos közösségek széthullása, a hagyományvesztés folyamata is, s harmadszor individualizáció Becknél a saját én előtérbe kerülése is. Ezek a külső és belső folyamatok egyfelől tudatos új módon önreflexív egyének kialakulásához, másfelől éppen ennek ellentétéhez, egy újfajta homogenizációhoz (Standardisierung von Lebenslagen) vezet(het)nek! Így itt akkor másról is szó van, így például a fogyasztási szokások énmeghatározásban betöltött szerepének felértékelődéséből, az életpályák és -szakaszok újfajta intézményesüléséről, s újfajta közösségek (a környezetvédelemtől a fogyasztói klubokig) kialakulásáról. Csakhogy ha megvizsgáljuk a reflexív modernizáció fentebb már vázolt összetettebb jelentését, ott látens módon feldereng egy, a kockázatok homogenizálása által kiváltott újfajta – ugye nincs rá jobb szó – individualizáció lehetősége is. Tehát az individualizáció egyszerre külső és belső, mikro és makro, didaktikusan úgy individualizál, hogy egyszerre homogenizál s újból individualizál. Hogy talán ez egy kicsik sok, azt az is mutathatja, hogy az individualizáció folyamatának empirikus mérésére máig sem alakult ki bevált mérőeszköz, itemsor (szemben például a posztmaterializmussal stb.).

Ez a fogalmi lazaság nem keverendő össze a szociológia alapvető szerzőinél megjelenő, egy szerző által többszörösen, de egymásnak – részben – ellentmondóan definiált fogalmak jelenségével (például a weberi ideáltípus fogalmával), mivel Becknél az individualizáció fogalma eredendően és vállaltan önellentmondásos és körvonalazatlan.

A fogalom kapcsán felmerült és újonnan felmerülő kérdéseknek az elmúlt másfél évtizedben könyvespolcnyi irodalma született német nyelven. A különféle kialakuló és egyre bonyolódó megközelítések, fogalmi rendszerek felvázolása, azok értékelése nem tartozik ezen írás feladatai közé, ez külön dolgozat témája lehetne. E helyütt csak utalnék egy igen jó tanulmánykötetre, amely tizenhárom, az individualizációval

foglalkozó és az individualizáció fogalma körül kialakult vitákat reprezentáló tanulmányt tartalmaz (Fridrichs 1998), illetve néhány, a fogalom köré elméleti struktúrát építeni szándékozó tanulmányra (Lau 1988; Wohlrab-Sahr 1992; Ebers 1995). Mindenesetre ez a vita nem járult hozzá a becki fogalomhasználat semmiféle „kikristályosodásához”, Beck újabb cikkeiben éppúgy összetett és önellentmondásos fogalomként használja az individualizációt, mint másfél évtizede.

Empirikus adatok

A fogalmak laza kezelése által kiváltott kritikai diskurzus szemszögéből felettébb érdekes, hogy a kötetben megjelenő empirikus adatok kezelése jóval kevesebb gyanakvást (például Honneth 1994) váltott ki. Pedig ha megfigyeljük, (az empirikus kutatónak nem igazán nevezhető) Beck nem egy kutatás adatira támaszkodik, hanem több évtized különböző módszerekkel gyűjtött különféle adataiból „mazsolázzgat” kénye-kedve szerint, ez pedig óhatatlanul is kiválthat némi gyanakvást, hiszen sok adatból ki-kí kénye kedve szerint kiválogathatja a neki éppen megfelelőeket.

Értékelés

Beck munkássága több szempontból is törésvonalakat képzett a mai német szociológiában; először és elsősorban a művek tartalma, mondanivalója körüli polémiaival foglalkoznék. Az első töréspont akörül húzódik, hogy milyen következményei vannak/lehetnek a hagyományos rendi és osztály alapú társadalomképen való túllépésnek.

Rainer Geißler (Geißler 1996) legfőbb ellenvetése ideológiai jellegű, úgy ítéli meg, hogy a rendeken és osztályokon való túllépés következményeképpen bevezetett új fogalmi apparátus miatt eltolódtak a társadalmi rétegződés kutatásának hangsúlyai a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásától a társadalmi sokféleség vizsgálata felé; az életesélyek kutatásától az életstílusok kutatása felé. Mindennek következményeképpen háttérbe szorult a társadalmi visszásságok, jogtalanságok kritikája. Márpedig – véli Geißler – a hagyományos egyenlőtlenségkutatások általában társadalmi visszásságokra hívták fel a figyelmet. Ezen kutatások háttérében az az alaphozzáállás húzódott meg, mely szerint túl nagyok a társadalmi egyenlőtlenségek, s ezen egyenlőtlenségek csökkentése szükséges. Ezzel az elkötelezett társadalomkritikai hangvétellel szemben az új posztmodern megközelítések el nem kötelezett elemzései a különféle életstílusoknak, s ezek az elemzések új fogalomrendszerükkel elleplezik és észrevehetetlenné teszik a társadalom vertikális struktúrájában továbbra is létező egyenlőtlenségeket. Felhívja a figyelmet, hogy a becki „felvonóeffektus” kifejezés is az egyenlőtlenségek elkendőzéséhez járul hozzá. Az igaz ugyan, hogy a jóléti állam „felvonója” minden társadalmi réteget feljebb emelt, azonban minél feljebb volt valaki, annál nagyobbbat emelkedett, így összességében a társadalmi jólét növekedése mögött az egyenlőtlenségek megnagyobbodása áll.

Érdekes és egyben paradox a geißleri ideológiai alapú kritikával összevetni Axel Honneth (Honneth 1994) minősítését Beckről és az individualizációelméletéről. Míg a kapitalizmus és a piacgazdaság érdekeit kiszolgáló, javító jellegű – a horkheimeri „hagyományos” – szociológiát művelő Geißler „farkast” kiált, és a szociológia elkötelezett társadalomkritikai jellegét félti az újfajta társadalmat leíró újfajta paradigmától, addig a frankfurtiak „kritikai” tradícióit ténylegesen s sikeresen továbbvi-

vő Honneth – elsősorban persze a *Kampf um die Anerkennung*ra célzok –, aki a harmadik generáció emblematisz figurája, épp ennek az ellentétét állítja. Honneth szerint ugyanis a kapitalizmusnak s az őt kiszolgáló, alapjaiban konzervatív médiának az elmúlt évtizedekben sikerült a szociológiát egy csekély érdeklődésre számot tartó, túlspecializált tudomány lesajnált helyzetébe beleszorítani, amelynek – úgy mond – nem is lehet lényegi és átfogó mondanivalója a világról. Honneth szerint Beck elmélete ezt a beszorítottságot volt képes áttörni, s minden hibája ellenére képes volt valami átfogót, lényegit s érthetőt mondani a modern társadalomról.

Persze az, hogy egy szerző megosztja a szakmai közvéleményt, nem elég ahhoz, hogy komoly csoportok számára állandóan hivatkozott klasszikussá, referenciává váljon. Érdekes megvizsgálni, hogy a népszerűség könnyen felfejthető okain túl (nyelvezet, a fogalmak és az empirikus adatok laza kezelése, kiváló marketing) mi húzódik meg, ami miatt Beck tényleg bekerülni látszik a szociológia klasszikusai közé.

Nézetem szerint a kötet azzal válhatott egy új paradigma alapművévé, hogy a szociológiában eddig is latensen meghúzódó fogalmakból, modern empirikus adatokból s elmélettörédekekből a részek újfajta és merész összekeverésével egy új, egységesnek tűnő rendszert alkot, amely képes arra, hogy összefogja az eddigieket, és biztos hivatkozási alapot ad a jövőben.

Az eddig is felmerült és sok esetben nála precízebben megfogalmazott résztrendenciáknak olyan egységes elméleti keretet ad, amely képes visszahatni s megtermékenyíteni ezeket. Például az életút és életpálya intézményesüléséről és individualizálódásáról már jócskán rendelkezésre álltak 1986 előtt is adatok, és készültek is elmélettörédekek és kísérletek ezek értelmezésére. Azonban az adatok igazán akkor álltak össze rendszerbe, amikor megszületett a viszonyítási pontként használható becki „paradigma”, amely persze maga is támaszkodott ezen adatokra (lásd Kohli 1985 vs. 1994, illetve a Beck-könyv ötödik fejezete.) Hasonlóképpen nem Beck fedezte fel a családformák átalakulását, s a szabadidő jelentőségének növekedését sem, nem ő kezdett el a miliókkal és életstíluscsoportokkal mint létező társadalmi nagycsoportokkal foglalkozni, ugyanakkor eme jelenségek és empirikus kutatások is igen jól illeszkednek az általa létrehozott elméleti keretbe, s kölcsönösen jó hivatkozásul szolgálhattak és szolgálhatnak egymásnak. Ugyanakkor az is tény, hogy ezen társadalmi jelenségek kutatóinak is már nagyon „szükségük volt” egy újfajta keretelméletre, mert igen nehezen illeszkedtek a relevanciáját egyre inkább elvesztő rendi és osztály jellegű társadalom-megközelítésekbe.

Érdemes részletesebben megvizsgálni az újfajta társadalmi nagycsoportokat használó, a foglalkozás alapú társadalomtipológián túllépő empirikus társadalomkutatások példáját. Az Egyesült Államokban a hetvenes években, az NSZK-ban főképp az 1980-as választások kapcsán vált szembeűnővé az, hogy bizonyos empirikus problémák (pártpreferenciák, fogyasztói döntések) kapcsán egyre csökkent az osztály és rendi alapon képzett társadalmi nagycsoportok magyarázóereje. A különféle társadalommodellek iránt egyébként nem különösebben érdeklődő vállalatvezetőknek és politikusoknak olyan újfajta társadalmi nagycsoportokra volt szükségük, melyek képesek voltak használhatóan kijelölni a potenciális vásárlókat és választókat. Erre a meglevő igényre épülnek az első német életstílus-vizsgálatok, amelyek mögött vagy vállalatok (például Conrad-Burnett 1985), vagy/és még inkább vállalatok és mögöttük pártok álltak (például az úgynevezett Sinus-tipológia mögött a CDU, lásd például SINUS 1992; Gluchowski – 1987 – kutatása mögött pedig a szociáldemokraták). Eme létező, de komoly elméleti háttér nélkül a tudományosság berkein belül gyanakvással figyelt

társadalomkutatásoknak nagy szükségük volt egy általános legitimáló elméleti keretre, hogy komoly „kihívóként” léphessenek fel a hagyományos megközelítésekkel szemben. (Bár mintha napjainkra ezt a harcot elvesztették volna.) Ezt a keretet jelentette Beck, melyre alapozva megindulhatott az életstílus-kutatások második – immár „tudományosan” megalapozott – generációja, Stefan Hradil elsősorban operacionalizáló jellegű próbálkozásaitól kezdve egészen Anette Spellerbergig és Andreas Klockéig.¹

Az eddig elmondottak mellett, de mindezekről nem függetlenül ott húzódik a háttérben az a tény, hogy – mint arra Némedi Dénes (1988) is rámutatott – „Beck tételei a tiszteletreméltó és konzervatív-liberális konszenzussal békében élő társadalomtudomány alaptételeit kezdik ki”. Elsősorban a fejlődésbe és a fejlődéssel együtt járó társadalmi differenciálódásba vetett hitet. A becki individualizációs elmélet tehát a luhmanni funkcionális elméletnek éppen az alaptézisét vitatja, azt, amelyet pedig még a baloldali tekintély Jürgen Habermas sem tudott cáfolni, így inkább integrálta a kommunikatív cselekvés elméletébe. Azonban Beck már csupán azzal is, hogy a „személyiség nézőpontját” veszi fel kiindulópontnak, s ugyankor tagadja a személy és a társadalmi „egész” között eredendően fennálló hasonlósági viszonyt, alapvetően szembe száll mindenféle funkcionista vagy rendszerelméleti társadalommegközelítéssel is.

Érdekes kérdés, hogyan viszonyul Ulrich Beck munkássága a klasszikus társadalomelmélet különféle hagyományaihoz, iskoláihoz. Elsősorban a frankfurti kritikai társadalomelmélet tradíciójával érdemes összevetni a becki elméletet, s nem csak azért, mert Beck maga szívesen nevezi elméletét „önkritikai elméletnek”.

Mennyiben kapcsolódhat Beck a frankfurti kritikai tradícióhoz, s miben tér el tőle? Beck szerint az újfajta jelenségek (a környezetszennyezés soha nem látott új formáitól a globális gazdaság kiépüléséig) az ipari társadalom mélyreható intézményi változását jelentik, mely válság tényleges nagysága azonban nem becsülhető fel az ipari társadalom fogalmi horizontjából. A kockázati társadalom újfajta fogalmi horizontja (a modernitás reflexívú válása) azonban képes rámutatni az ipari társadalom ellehetetlenülésére, s így egyfelől képes eljutni a társadalom lényegi kérdéseire, másfelől képes programot is adni, a társadalom tényleges öntematizálása által. Úgy tűnik tehát, Beck megtalálta a rendszerkritika Marx óta elveszett alapkövét, amelyre támaszkodva rá lehet(ne) mutatni a fennálló viszonyrendszer tarthatatlan voltára.

Mik a különbségek a frankfurtiak kritikai és Beck „önkritikai” elmélete között?

– Beck a kapitalizmus kritikája helyett immár teljesen az ipari társadalom kritikájára épít, míg a frankfurtiak első generációja éppen az ipari társadalom által nyújtott lehetőségek talajáról bírálta a kapitalizmust. A második generáció (Habermas) latens kapitalizmuskritikája immár hasonlítható Beckhez (főleg a rendszer-életvilág szembeállítása révén); Beck kizárólagosan az ipari társadalmat támadja, s noha főleg a

¹ E több tucat kutatás és társadalomtipológia részletes ismertetésétől eltekintenek, csak néhány kötetem: Werner Georg: *Soziale Lage und Lebensstile* (1998), Stefan Hradil: *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus* (1987), Andreas Klocke: *Sozialer Wandel, Sozialstruktur und Lebensstile in der Bundesrepublik Deutschland* (1993), Dirk Konietzka: *Lebensstile im soziostrukturellen Kontext* (1995), Hartmut Lüdtke: *Expressive Ungleichheit. Zur Soziologie der Lebensstile* (1989), Gerhard Schulze: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart* (1992), Anette Spellerberg: *Lebensstile im Wohlfahrtssurvey 1993* (1993) és így tovább... (Ezeknek a köteteknek az irodalomjegyzékben történő feltüntetésétől eltekintünk – szerk.)

globalizáció kapcsán kritizálja a nagyvállalatokat, a tőkés jellegű magántulajdonnal önmagában nincs baja.

– Beck minden időnként megjelenő pesszimista kitétel ellenére összességében optimista, sőt hisz a társadalom megreformálhatóságában. Ami azonban még ennél is nagyobb megrökönyödést vált ki egyes körökben: tanácsokat is ad a társadalom szerrinte szükséges reformjaihoz – ennyiben tehát a „hagyományos” tudomány képviselője. Azonban nemcsak Becket támadják optimizmusa miatt, hanem Beck is kritizálja a frankfurtiakat pesszimizmusuk miatt, egy rádiós nyilatkozatában (Beck 1998a) például a *Felvilágosodás dialektikáját* pesszimizmusa miatt tartotta egy kortárs társadalomelemzés számára nehezen használhatónak.

– A harmadik igen lényeges különbség, hogy Beck szerint valójában és lényegében az ipari társadalom önmagát számolja fel, az ipari társadalom lehetetlenségére való rámutatás nem egy központi cél, az ipari társadalom önnön válságelfedő technikáinak legyőzése nem tűnik számára különösen problematikusnak.

A perifériára szorított/szorult kritikai elmélet számára is fontos viszonyítási pont és megújulási lehetőség lehet Beck új társadalomfelfogása, mint arra többek között Görg (1992) és mások is rámutattak, azonban (sajnos) az idő nem látszik igazolni ezt. A becki elméletben megbúvó mind kultúr-, mind társadalomkritikai potenciál felmutatása mindeddig képtelen volt átcsapni a rendszer totális kritikájába, illetve a totális rendszerkritika kiveszőfelben lévő tradíciója nem volt képes alapjaiban az új paradigmára támaszkodni.

A becki életmű kapcsán nem csak a tartalom, hanem maga személy és az a forma is, ahogy „eladja önmagát”, megosztja a német szociológiát, ennek belátását talán elősegíti az elmúlt másfél évtized áttekintése.

Ulrich Beck a *Rizikótársadalom* megjelenése óta tucatnyi könyvet s száznál több tanulmányt publikált, szerkesztett² – sokat feleségével és egyéb társszerzőkkel, többnyire és egyre inkább a fentiekhez hasonló esszé jellegű stílusban. Ezekben a művekben többnyire már a *Rizikótársadalom*ban is felvetett egy-egy témát (a politika helyzete és feladatai, a nemi viszonyok és helyzetek átrendeződése) jár körül részletesebben, gondol újra. Így például az 1990-es *Das ganz normale Chaos der Liebe*-ben (Beck–Beck-Gernsheim 1990) a párkapcsolatok változásait; az 1995-ös *Eigenes Leben*-ben (Beck–Ziegler–Rautert 1995) furcsa, „interjúkkal” és fényképekkel kevert formában az életutak és életpályák rendszerének megváltozását, az 1998-as *Was ist Globalization?*-ban (Beck 1998b) a globalizáció témakörét gondolja újra.

Mivel a *Rizikótársadalom* szélesebb körökben is ismerté tette, ez lehetőséget nyújtott arra, hogy mintegy élő klasszikussá válva, a tömegmédiában is megjelenő „guruként” sokkal nagyobb nyilvánosságot kapjon a szigorú tudományosság keretei közül ki nem merészkedő kollégáinál. Az ilyen szociológus guru szerepkör igazán Franciaországban elterjedt, lásd például Touraine, Bourdieu. Németországban a két, Beck előtti esetleges jelölt – Jürgen Habermas és a nemrégiben meghalt Niklas Luhmann – különféle okok miatt nem volt képes betölteni ezt a médiában megjelenő, nagy nyilvánosságban mozgó szociológus guru szerepet, mely azonban Becknek ideális.

Beck publikál nagy példányszámú hetilapokban (*Der Spiegel*, *Die Zeit*), mértékadó napilapokban (*Süddeutsche Zeitung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *taz*), fel-

² A csaknem teljes bibliográfia elérhető az interneten: http://www.lrv-muenchen.de/~l.chrstuhl_Beck/d/beck.

lép a baloldalhoz köthető rendezvényeken és fórumokon; de ha kell újság-előfizetőket gyűjtő kampányt támogat; előadásokat tart a médiavásártól a képzőművészeti fesztiválig a legkülönbözőbb helyeken, s aztán az előadásairól terjesztett videokazetták megvásárolhatók a nagyobb boltokban. Egyik utóbbi, nagy vihart váltott tette az volt, amikor részt vett a NATO jugoszláviai légitámaszainak utólagos legitimálást megteremteni szándékozó új NATO-doktrína kidolgozásában.

Beck részt vesz a politikai életben is, a konzervatív időszakban a szociáldemokratához és „ideológiai háttérükhöz” tartozott, erősen támogatta az összefogást az alternatív mozgalmakból kinőtt zöldekkel. Miután azonban a szociáldemokrata–zöld koalíció hatalomra került, azonban elveit részben feladva a régi konzervatív rezsim irányvonalát továbbvive középre sodródva politizált, Beck igen gyorsan szembefordult az új kormányzattal, egyre „szélsőségesebb” nézeteket hangoztat, s egy új, nemzetek feletti, de nem a globalizált ipar érdekeit képviselő világpolgár párt alakításán töri a fejét (például Beck 1998c). Érdekes megfigyelni a hasonlóságokat – a nyilvánvaló különbségek ellenére – az utóbbi években szintén a szélsőséges szabadpiac-ellenes politizálás és a közéleti részvétel irányába sodródott Bourdieuvel.

Az erőteljes politikai részvétel és a népszerű hangvétel mellett van még egy harmadik momentum is, mely Beck kiszorulásához vezethet a szigorú normák és hallgatóságos szabályok szerint szervezett német akadémiai tudományosságból, ez pedig a jövő felé fordulás. Az elmúlt másfél évtizedben egyértelműen megfigyelhető tendencia Ulrich Beck műveiben, hogy a jelen leírása helyett egyre inkább a jövő megbecslésével foglalkozik, tudományos apparátussal megalapozott kordiagnózis helyett egyre inkább a jövő intuitív elképzelése kerül műveinek középpontjába, s ez az eltolódás egy bizonyos mérték felett már nem egyeztethető össze a (szak)tudományosság elvárásaival. Nem mintha a szaktudomány művelőinek véleménye Becket különösebben izgatná, ezek a folyamatok azonban (népszerűség, politikai részvétel, „jóslás” a diagnózis helyett) elvezethetnek addig a pontig, hogy Beck – jelenbeli tevékenysége miatt – már nem lesz megfelelő hivatkozási és legitimációs alap a szociológia művelői számára, tehát gyakorlatilag magát „írhatja ki” Beck a szociológiából.

Persze mindezek távolról sem jelentik azt, hogy az elmúlt évek munkái már csak publicisztikai érdekességet jelentenek. A következőkben röviden vázolnék egy eddig nem igazán érintett, Becket mostanában foglalkoztató témakört. Hogyan vélekedik Beck a munka szerepének megváltozásáról a modern társadalmakban?

Beck úgy véli, a munkanélküliség lassacskán általános – mindenki számára veszélyt jelentő – társadalmi jelenséggé válik, mivel egyre inkább kiterjed a kvalifikáltabb, jobb módú csoportokra is. A fejlett posztindusztriális államok a munka nélküli kapitalizmus irányába haladnak, a hagyományos kiterjedt foglalkoztatottság fenntartásába vetett hit egy hamis illúzió. Ennek a ténynek a belátását három téves elképzelés akadályozza:

- Az áttekinthetelenség mítosza, mely szerint ezen jelenségek és folyamatok túl komplikáltak és áttekinthetetlenek ahhoz, hogy ilyen radikális következtetést lehessen levonni belőlük.

- A szolgáltatói társadalom hamis mítosza, mely szerint a munkanélküliséget a harmadik szféra fogja felszívni. De miért szívná fel? A modern szolgáltató szféra még sokkal jobban tud spórolni a munkaerővel, mint az ipar vagy a mezőgazdaság, gondoljunk például az internetes szolgáltatásokra.

- A harmadik mítosz a magas bérek mítosza, mely szerint „a magas nyugat-európai és német munkanélküliség oka a túlzottan magas és így nem versenyképes

bérekben rejlik”. Az emellett érvelők az Egyesült Államok példájára szoktak hivatkozni – ott bezzeg igen alacsony a munkanélküliség. Persze, mert ott van lehetőség arra, hogy nevétséges bérekért adjanak munkát a képzetlen munkaerőnek, kinek a bérből aztán nem telik ki a megélhetés. Ez az út lelassítja a munkaproduktivitás növekedését, s Európában nem elképzelhető nyomorba és kitasztottságba dönti a társadalom legszegényebb csoportjait. Mindenesetre ez a megoldás azzal jár együtt, hogy az átlagamerikai inkább szembesül azzal a nyomorral, amit az európai polgár Brazíliába és keletre exportál – véli Beck.

Leszámolva a fenti hamis illúziókkal és mítoszokkal, be kell végre látni, hogy a modern információs társadalmakban kevés jól képzett, globális szinten versenyképes és lecserélhető emberre van szükség; a gazdasági növekedés egyben a munkanélküliség növekedését is jelenti.

Ugyanakkor a másik oldalról se legyenek illúzióink, a globalizálódó kapitalizmus a demokrácia szétrombolásához vezet, mivel egyre csökkenő mértékben vesz fel munkaerőt, sőt a versenyképesség kényszere miatt a munkaerő-igényét is áttelepíti olyan országokba, ahol a munkaerő olcsó, az adók pedig alacsonyak. Ezzel megszűnik a kapitalizmus, a szociális állam és a demokrácia egymásra épülő összhangja, s ez a globalizáció egyik legfontosabb következménye. A nyugati demokrácia a munkára alapult, a fizető munka nemcsak a privát, hanem a politikai életet is megalapozta. A munka jelentette az anyagi biztonságot, a polgári lét sarokkövét, amelyre a szabadság épült. A munka ethosza eredendően összekapcsolódott a kapitalizmussal és a demokráciával is. Ez az összhang most szétért.

A munka nélküli kapitalizmus ellentmondása kézzelfogható: a multinacionális konszernnek menedzsere kihelyezi a termelést Dél-Indiába, de ugyanakkor gyermekét államilag finanszírozott európai elit egyetemekre küldi, maga élvezi a társadalmilag finanszírozott juttatásokat, színházba jár, élvezi az ápolt környezetet és a közbiztonságot. Ez a jóléti állam csödbe juttatását jelenti. Beck szerint a piaci fundamentalizmus nem más, mint a demokratikus analfabetizmus egyik formája. A fejlett ipari társadalom egyre kevesebb munkát biztosít, mivel két fő „munkaadója” a tőke és az állam, s a jövőben mindkettőjük ki fog esni ebből a szerepből.

Lehetséges-e egyáltalán demokrácia a munkára alapozott társadalom biztonságának elmúltával? A jövő útja lehetne például a polgárok önszerveződése és a „közösségi munka”. Ez a jelenség már ma is ismert, csak nincs az előtérben, pedig az önzetlen közösségi munka vagy más javára nem ellenszolgáltatásért végzett munka nélkül a jelenlegi társadalmak is összeomlanának. Persze ehhez az államnak először invesztálnia kellene a civil társadalomba, hogy létrejöhessen annak ténylegesen hatékony önszerveződése.

Ez a gondolatmenet talán képes volt illusztrálni azt, hogyan keverednek a társadalomleíró és a „jövendőmondó” elemek a becki életmű későbbi szakaszában.

Legelső – még egyetemistaként írt – jelentős publikációjában (Beck 1971) a diákmozgalom által jelzett, feltételezett társadalmi válságot diagnosztizálta, s megoldására adott javaslatokat. A nyolcvanas években elsősorban a környezeti kockázatok jelentették számára az ipari társadalom válságának jeleit, mikor azonban ezek vesztek érdekességükből, a növekvő és átstrukturálódó (német) munkanélküliség kapcsán a foglalkoztatottság válságáról írt, s tett megoldási javaslatokat. A globalizáció problémakörének előretörésével a kilencvenes évek második felében lassan áthelyeződtek a becki életmű hangsúlyai a globalizáció mint válságtényező felé.

Ulrich Beck egy olyan társadalomtudós, aki úgy érzi, hogy az ipari társadalom válságban van, de legalább annyira hisz abban is, hogy válság megoldható, s ehhez ad javaslatokat. Hogy miből is következik a válság, s hogyan oldható meg, folyamatosan változik az életmű folyamán, tanulmányomban ennek az állandóan eltolódó elméletnek a közös és biztos pontjait kívántam körüljárni.

Irodalom

- Beck, U. 1971. Zu einer Theorie der Studentenunruhen in fortgeschrittenen Industriegesellschaften. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (3): 439–477.
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Beck, U. 1998a. Interjú a brémai rádióban. <http://www.radiobremen.de/rb2/literatur/dialektik>
- Beck, U. 1998b. *Was ist Globalization?* Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Beck, U. 1998c. Interjú. *taz*, 1998. III. 29.
- Beck, U.–E. Beck-Gernsheim 1990. *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Beck, U.–E. Ziegler–T. Rautert (foto) 1995. *Eigenes Leben*. München: C. H. Beck
- Conrad, M.–L. Burnett 1985. *Life Style Research 1985*. Frankfurt a. M. (Kutatói jelentés.)
- Ebers, N. 1995. „*Individualisierung*”. Würzburg: Königshausen und Neumann
- Fridrichs, J. (Hrsg.) 1998. *Die Individualisierungs-These*. Opladen: Leske und Budrich
- Geißler, R. 1996. Kein Abschied von Klasse und Schicht. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (2): 319–338.
- Gluchowski, P. 1987. Lebensstile und Wandel der Wahlerschaft in der Bundesrepublik Deutschland. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, III. 21.: 18–32.
- Görg, C. 1992. *Neue Soziale Bewegungen und Kritische Theorie*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts Verlag
- Habermas, J. 1988. *Nachmetaphysisches Denken*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Honneth, A. 1994. *Desintegration*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Junge, M. 1996. Individualisierungsprozesse und der Wandel von Institutionen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (4): 728–747.
- Kohli, M. 1985. Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (1): 1–29.
- Kohli, M. 1994. Institutionalisierung und Individualisierung der Erwerbsbiographie. In Beck, U.–E. Beck-Gernsheim: *Risikante Freiheiten*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Lau, C. 1988. Gesellschaftliche Individualisierung und Wertwandel. In Luthe, H. O.–H. Meulemann (Hrsg.): *Wertwandel – Faktum oder Fiktion?* Frankfurt a. M.–New York: Campus
- Némedi, D. 1988. A kockázatok árnyékában, avagy milyen a szociológiai könyvsiker az NSZK-ban? *Szociológiai Figyelő* (4): 95–99.
- SINUS 1992. *Lebensweltforschung und Soziale Milieus in West- und Ostdeutschland. Eine Information des Sinus-Instituts für seine Kunden*. Heidelberg. (Kutatói jelentés.)
- Wohlrab-Sahr, M. 1992. Institutionalisierung oder Individualisierung des Lebenslauf? *BIOS* (5): 1–19.